

BRIAN FAGAN

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Κατερίνα Σέρβη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σειρά «Μικρή ιστορία»
Brian Fagan, *Μικρή ιστορία της αρχαιολογίας*
Τίτλος πρωτοτύπου: *A little history of archaeology*
Εικονογράφηση: Joe McLaren
Μετάφραση: Κατερίνα Σέρβη
Διόρθωση: Ευαγγελία Δάλκου
Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης
Copyright© Brian Fagan, 2018
Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.
(Εκδόσεις Πατάκη), 2018
Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Yale
University Press, Νιου Χέιβεν, 2018
Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Οκτώβριος 2020
Κ.Ε.Τ. Γ171 Κ.Ε.Π. 820/20 ISBN 978-960-16-8424-6

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β΄ ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Η «περιέργεια που κοιτάζει προς τα πίσω»	11
2. Όνοι και φαραώ	21
3. Αποκρυπτογραφώντας την Αρχαία Αίγυπτο	31
4. Ανασκαφές στη Νινευή	41
5. Πινακίδες και σήραγγες	51
6. Οι Μάγια στο φως	60
7. Ελέφαντες και χειροπελέκειες	70
8. Ορόσημο υψίστης σημασίας	80
9. Οι Τρεις Εποχές	90
10. Προϊστορικοί κυνηγοί σ' έναν παγερό κόσμο	100
11. Διαμέσου των αιώνων	110
12. Ο μύθος των Κατασκευαστών Τύμβων	120
13. «Βαδίζοντας στο άγνωστο»	130
14. «Toros! Toros!»	140
15. Αναζητώντας τους ήρωες του Ομήρου	149
16. «Συγκροτημένη κοινή λογική»	158
17. Το μικρό και μη θεαματικό	168
18. Το Ανάκτορο του Μινώταυρου	178
19. «Δουλειά για άντρες»; Όχι μόνο!	188
20. Ωμόπλινθοι και Κατακλυσμός	197
21. «Θαυμαστά πράγματα»	207

22. Ένα παλάτι για τον αρχηγό	218
23. Ανατολή και Δύση	228
24. Όστρεα, πουέμπλος και δακτύλιοι δέντρων	238
25. Ο Γίγαντας που Ξερνάει Φωτιές	248
26. Γύρω από τις όχθες του ποταμού	258
27. Χρονολογώντας το απώτατο παρελθόν	268
28. Οικολογία και παγκόσμια προϊστορία.	278
29. «Dear boy!».	288
30. Οι πρώτοι αγρότες	298
31. Οι υπερασπιστές του αυτοκράτορα.	307
32. Υποβρύχια αρχαιολογία	317
33. Συναντώντας τους αποίκους.	326
34. Ο Άνθρωπος των Πάγων και άλλοι	336
35. Πολεμιστές-ιερείς των Μότσε	345
36. Σήραγγες με προορισμό το σύμπαν	355
37. Τσατάλ Χουγιούκ.	364
38. Παρατηρώντας το τοπίο.	374
39. Ρίχνοντας φως στο αόρατο.	384
40. Η αρχαιολογία σήμερα και αύριο	393
Ευρετήριο	403

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η «περιέργεια που κοιτάζει προς τα πίσω»

Στις 24 Αυγούστου του 79 μ.Χ. το ηφαίστειο του Βεζούβιου, στην Ιταλία, εξερράγη σαν πελώριο κανόνι. Ένα γιγαντιαίο σιντριβάνι τέφρας, καυτής λάβας, βράχων και καπνού ξεπήδησε από το βουνό. Η μέρα έγινε νύχτα. Η τέφρα έπεσε σαν πυκνό χιόνι και κάλυψε τις γειτονικές πόλεις Ηράκλειο (Ερκουλάνουμ) και Πομπηία.

Γύρω στα μεσάνυχτα μια χιονοστιβάδα από καυτά αέρια, λάσπη και βράχους ξεχύθηκε από τις πλαγιές του βουνού και κάλυψε σαν χείμαρρος τις δύο ρωμαϊκές πόλεις. Το Ηράκλειο εξαφανίστηκε εντελώς. Μόνο οι οροφές των ψηλότερων κτιρίων της Πομπηίας ξεπρόβαλλαν από την ηφαιστειακή ύλη. Εκατοντάδες άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους. Ένας αυτόπτης μάρτυρας, ο συγγραφέας Πλίνιος ο Νεότερος, έγραψε: «Άκουγες τα ουρλιαχτά των γυναικών, το κλάμα των παιδιών, τις φωνές των αντρών». Έπειτα σιωπή.

Προτού περάσει πολύς καιρός, ένας μεγάλος χλοερός λόφος είχε πάρει τη θέση της Πομπηίας. Πέρασαν πάνω από δεκαέξι αιώνες μέχρι να ταραξεί κάποιος τη γαλήνη των δύο θαμμένων πόλεων. Το 1790 ένας χωρικός, ανοίγοντας ένα πηγάδι πάνω από το Ηράκλειο, ανακάλυψε κάτι λαξεμένα μάρμαρα. Ένας ντόπιος πρίγκιπας έστειλε εργάτες να σκάψουν. Βρήκαν τρία ακέραια αγάλματα γυναικών. Η τυχαία αυτή ανακάλυψη οδήγησε σ' ένα κυνήγι θησαυρού στην καρδιά της θαμμένης πόλης. Από αυτή την τυχαία λαφυραγώγηση ρωμαϊκών αρχαιοτήτων, θαμμένων σε ηφαιστειακή τέφρα, ξεπήδησε η επιστήμη της αρχαιολογίας.

Φαραώ τυλιγμένοι στο χρυσάφι, χαμένοι πολιτισμοί, ηρωικές περιπέτειες σε χώρες μακρινές – ο περισσότερος κόσμος πιστεύει ακόμα ότι οι αρχαιολόγοι είναι ρομαντικοί και περιπετειώδεις τύποι που κάνουν ανασκαφές σε πυραμίδες και χαμένες πόλεις. Η αρχαιολογία σήμερα δεν είναι απλώς παράτολμα ταξίδια και εντυπωσιακές ανακαλύψεις. Μπορεί να ξεκίνησε ως κυνήγι θησαυρού – και, αλίμονο, η αρχαιοκαπηλία συνεχίζει και σήμερα να υπάρχει παράλληλα με τη σοβαρή αρχαιολογία. Το κυνήγι θησαυρού, όμως, δεν είναι πραγματική αρχαιολογία: είναι γρήγορο, αμείλικτο σκάψιμο με έναν στόχο – την ανακάλυψη πολύτιμων αντικειμένων που θα πουληθούν σε κάποιον πλούσιο συλλέκτη. Είναι το εντελώς αντίθετο από την αρχαιολογία, την επιστημονική μελέτη του παρελθόντος, της ανθρώπινης συμπεριφοράς τα τελευταία τρία εκατομμύρια χρόνια.

Πώς η αρχαιολογία, από μια ανεξέλεγκτη αναζήτηση εντυπωσιακών αντικειμένων και ξεχασμένων λαών, εξελίχθηκε στη σημερινή, σοβαρή μελέτη του παρελθόντος; Το βιβλίο αυτό αφηγείται την ιστορία της αρχαιολογίας μέσα από το έργο διάσημων αρχαιολόγων, από τους απλούς παρατηρητές που

έζησαν πριν από τέσσερις αιώνες μέχρι τις ομάδες στενά συνεργαζόμενων επιστημόνων του 21ου αιώνα. Πολλοί πρωτοπόροι της αρχαιολογίας υπήρξαν έντονες προσωπικότητες, που δούλευαν μόνοι τους επί μήνες σε απομονωμένες περιοχές. Όλοι σε κάποια στιγμή της ζωής τους ένιωσαν να σαγηνεύονται από το παρελθόν. Ένας από τους πρώτους μελετητές ονόμασε την αρχαιολογία «περιέργεια που κοιτάζει προς τα πίσω». Είχε δίκιο. Αρχαιολογία είναι η περιέργεια για ό,τι βρίσκεται πίσω μας.

Ένωσα τι σημαίνει αρχαιολογία για πρώτη φορά στην εφηβεία μου, μια βροχερή μέρα που οι γονείς μου με πήγαν στο Στόουνχεντζ, στη νότια Αγγλία (βλ. Κεφάλαιο 38). Οι πέτρινοι κύκλοι υψώνονταν σαν γιγάντιοι πύργοι από πάνω μας. Χαμηλά, γκριζα σύννεφα στροβιλίζονταν μέσα στην καταχνιά. Περιπατήσαμε ανάμεσα στους λίθους (τότε επιτρεπόταν), κοιτάζοντας τους σιωπηλούς τύμβους στις γειτονικές κορυφογραμμές. Το Στόουνχεντζ με μάγεψε· έκτοτε παραμένω γοητευμένος από την αρχαιολογία.

Ενδιαφέρουσα μου φάνηκε επίσης η περίπτωση του Άγγλου Τζον Όμπρεϋ (1626-97), που επισκεπτόταν συχνά το Στόουνχεντζ και ανακάλυψε άλλον έναν εντυπωσιακό μεγαλιθικό κύκλο στο γειτονικό Έιβμπερυ, όταν έπεσε επάνω του τυχαία με το άλογό του, κατά τη διάρκεια ενός κυνηγιού αλεπούς το 1649. Τον Τζον Όμπρεϋ τον απασχόλησε τόσο το Στόουνχεντζ όσο και το Έιβμπερυ, που και τα δύο θεωρούνταν έργα των «αρχαίων Βρετανών». Ποιοι ήταν αυτοί οι ντυμένοι με δέρματα άνθρωποι; Ήταν, υπέθετε ο Όμπρεϋ, «κατά δύο ή τρεις βαθμίδες λιγότερο άγριοι από τους [γηγενείς] Αμερικανούς».

Ο Όμπρεϋ και οι διάδοχοί του δε γνώριζαν πολλά για το παρελθόν της Ευρώπης πριν από τους Ρωμαίους. Ύπήρχαν βέ-

βαια τύμβοι, μεγαλιθικοί κύκλοι και άλλα μνημεία προς διερεύνηση· υπήρχε επίσης ένας ακατανόητος συρφετός από λίθινα εργαλεία, κεραμικά και μεταλλικά αντικείμενα που ξεφύτρωναν από τα οργωμένα χωράφια και τις περιστασιακές πρόχειρες ανασκαφές σε τύμβους (βλ. Κεφάλαιο 9). Όμως αυτά ανήκαν σε εντελώς άγνωστους ανθρώπους – όχι Ρωμαίους από μια πόλη σαν την Πομπηία, θαμμένους μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, καταγεγραμμένη σε ιστορικά ντοκουμέντα.

Το 1748 ξεκίνησαν στο Ηράκλειο εντατικές ανασκαφές. Ο βασιλιάς Κάρολος Β΄ της Νεαπόλεως ανέθεσε στον Ισπανό μηχανικό Ρόκε Χοακίν ντε Αλκουμπιέρρε να διερευνήσει σε βάθος την πόλη. Ο Αλκουμπιέρρε χρησιμοποίησε πυρίτιδα και επαγγελματίες ανθρακωρύχους, για να προκαλέσει ανατινάξεις και να ανοίξει στοές στο τεφρώδες έδαφος, που τον οδήγησαν στην ανακάλυψη ακέραιων κτιρίων και θαυμάσιων αγαλμάτων. Ο βασιλιάς εξέθεσε τα ευρήματα στο παλάτι του· παρ' όλα αυτά, οι ανασκαφές αποτελούσαν επτασφράγιστο μυστικό.

Ο πρώτος σοβαρός ερευνητής ήταν ένας Γερμανός λόγιος, ο Γιόχαν Γιόακιμ Βίνκελμαν (1717-68). Το 1755 ο Βίνκελμαν έγινε βιβλιοθηκάριος του καρδινάλιου Αλμπάνι στη Ρώμη (με τον όρο να ασπαστεί τον καθολικισμό, γεγονός που προκάλεσε αποτροπιασμό στους προτεστάντες φίλους του). Έτσι, απέκτησε πρόσβαση σε βιβλία, καθώς και στα αντικείμενα που είχαν ανακαλυφθεί από τον Αλκουμπιέρρε. Πέρασαν επτά χρόνια μέχρι να καταφέρει ο Βίνκελμαν να επισκεφθεί την ίδια την ανασκαφή. Μέχρι τότε είχε πλέον γνωρίσει τη ρωμαϊκή τέχνη καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον – οι γνώσεις του ήταν σχεδόν εφάμιλλες των σημερινών αρχαιολόγων, και όχι των συγχρόνων του. Ήταν ο πρώτος επιστήμονας που μελέτησε τέχνηρα από τις δύο πόλεις στη θέση όπου βρέθηκαν.

Ο Βίνκελμαν επισήμανε ότι τα ευρήματα πρόσφεραν πολύτιμες πληροφορίες για τους ιδιοκτήτες τους και για την καθημερινή ζωή στη ρωμαϊκή εποχή – για τους ανθρώπους που έζησαν στο παρελθόν. Σε μια εποχή ανεξέλεγκτης λεηλασίας η ιδέα αυτή ήταν επαναστατική. Δυστυχώς, ο Βίνκελμαν δεν κατάφερε ποτέ να επαληθεύσει τις θεωρίες του με δικές του ανασκαφές: δολοφονήθηκε από λωποδύτες για λίγα χρυσά νομίσματα ενώ περίμενε ένα πλοίο στην Τεργέστη το 1768. Ο αξιοθαύμαστος αυτός μελετητής ήταν ο πρώτος που διατύπωσε μια βασική αρχή της αρχαιολογίας: όλα τα αντικείμενα, όσο ταπεινά κι αν είναι, έχουν μια ιστορία να διηγηθούν.

Καμιά φορά οι ιστορίες είναι ασυνήθιστες. Κάποτε επισκέφθηκα ένα εγκαταλελειμμένο χωριό της Κεντρικής Αφρικής, χρονολογούμενο στη δεκαετία του 1850. Επρόκειτο για ένα συνονθύλευμα από ερειπωμένα μαντριά, τριβεία και όστρακα (θραύσματα από αγγεία). Δε φαινόταν να υπάρχει εκεί κάτι ενδιαφέρον. Και τότε σήκωσα, ανάμεσα από τα όστρακα, έναν λίθινο χειροπέλεκυ ηλικίας πεντακοσίων χιλιάδων χρόνων. Εν ριπή οφθαλμού συνειδητοποίησα ότι πρέπει να είχε μεταφερθεί από αλλού, γιατί δεν υπήρχαν άλλα λίθινα εργαλεία ή σημάδια πολύ πρώιμης ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή.

Αυτή ήταν ίσως η πρώτη φορά που σκέφτηκα ότι τα εργαλεία από το παρελθόν μπορούν να αφηγηθούν ιστορίες. Φαντάστηκε κάποιον χωρικό, ένα παιδί ίσως, να ανακαλύπτει τον καλοφτιαγμένο χειροπέλεκυ ανάμεσα στα χαλίκια του ποταμού, περίπου οκτώ χιλιόμετρα μακριά, και να τον παίρνει μαζί του στο χωριό. Εκεί, στο χωριό, οι άνθρωποι τον κοίταξαν, σήκωσαν αδιάφορα τους ώμους και τον πέταξαν μακριά. Ίσως κάποιος ηλικιωμένος χωρικός θυμήθηκε ότι είχε ξαναδεί έναν παρόμοιο πέλεκυ στα νιάτα του, κι έτσι αυτός

που τον βρήκε τον κράτησε για πάντα. Υπήρχε κάποια ιστορία εκεί· όμως, αλίμονο, είχε από καιρό χαθεί. Το μόνο που είχε απομείνει ήταν ο λίθινος πέλεκυς.

Η ιστορία της αρχαιολογίας ξεκινά με την περιέργεια γαιοκτημόνων και περιηγητών. Οι εύποροι Ευρωπαίοι που ήταν λάτρεις της κλασικής τέχνης έκαναν συχνά περιήγηση στη Μεσόγειο, γνωστή ως «Γκραν Τουρ». Γυρνούσαν φορτωμένοι ρωμαϊκά και, καμιά φορά, ελληνικά έργα τέχνης. Γαιοκτήμονες, στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη, άρχισαν να σκάβουν τύμβους μέσα στα κτήματά τους. Στις δεξιώσεις, στα σπίτια τους, επιδείκνυαν με υπερηφάνεια «χοντροκομμένα κειμήλια ηλικίας δύο χιλιάδων ετών». Οι ανασκαφείς ήταν ερασιτέχνες, άνθρωποι χωρίς καμία αρχαιολογική παιδεία· οι πρόγονοί τους ήταν αρχαιοδίφες (άνθρωποι που ενδιαφέρονταν για το απώτερο παρελθόν), όπως ο Τζον Όμπρεϋ, που ήθελε να λύσει τον γρίφο του Στόουνχεντζ.

Η αρχαιολογία γεννήθηκε πριν από διακόσια πενήντα χρόνια περίπου, σε μια εποχή κατά την οποία οι άνθρωποι πίστευαν ακόμα στη βιβλική *Γένεση*. Έπειτα άρχισαν οι μεγάλης κλίμακας ανασκαφές· όλα ξεκίνησαν όταν ο Γάλλος διπλωμάτης Πολ-Εμίλ Μποττά και ο Άγγλος εξερευνητής Χένρυ Λάιαρντ αναζήτησαν και ανακάλυψαν τη βιβλική πόλη Νινευή, στο βόρειο Ιράκ. Ο Λάιαρντ δεν ήταν έμπειρος ανασκαφέας. Τρύπωσε στους μεγάλους γηλόφους της Νινευή και έσκαψε γύρω από τους ανάγλυφους τοίχους του παλατιού του Ασσύριου βασιλιά Σενναχηρίμ, αναζητώντας εντυπωσιακά ευρήματα για το Βρετανικό Μουσείο. Βρήκε μέχρι και τα αυλάκια που είχαν αφήσει οι τροχοί των αρμάτων στις πύλες του παλατιού.

Λάιαρντ, Τζον Λούντ Στίβενς, Ερρίκος Σλήμαν και πολλοί άλλοι: αυτοί ήταν οι σπουδαίοι ερασιτέχνες που ανακάλυψαν

τους πρωιμότερους πολιτισμούς του κόσμου, αυτούς που περιγράφονται στα επόμενα κεφάλαια. Υπήρχαν κι άλλοι ερασιτέχνες – άνθρωποι που προβληματίζονταν περιεργαζόμενοι λίθινους πελέκεις και οστά εξαφανισμένων ζώων, ή το πρωτόγονο σε όψη κρανίο ενός Νεάντερταλ. Όλοι αυτοί απέδειξαν ότι το παρελθόν της ανθρωπότητας δεν έφτανε μόνο μέχρι τα έξι χιλιάδες χρόνια πριν από την εποχή μας (η χρονολογία είχε υπολογιστεί από τη χριστιανική εκκλησία, βάσει της Βίβλου – βλ. Κεφάλαιο 7). Επαγγελματίες αρχαιολόγοι ουσιαστικά δεν υπήρξαν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Και η αλήθεια είναι πως ο αριθμός τους δεν ξεπερνούσε τις λίγες εκατοντάδες μέχρι και πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Η αρχαιολογία περιστρέφεται γύρω από τη ζωή του ανθρώπου. Καμία ανακάλυψη δεν το έκανε αυτό πιο χειροπιαστό από τον περίφημο τάφο του Αιγύπτιου φαραώ Τουταγχαμών, που εντοπίστηκε από τον λόρδο Καρνάρβον και τον Χάουαρντ Κάρτερ το 1922. Αδειάζοντας επιμελώς τον τάφο από το περιεχόμενό του, ο Κάρτερ συνέθεσε το πορτρέτο ενός νεαρού άντρα που έζησε πάνω από τρεις χιλιάδες χρόνια πριν από την εποχή μας. Ο Κάρτερ χρειάστηκε περισσότερα από οκτώ χρόνια για να ολοκληρώσει το έργο του και πέθανε προτού προλάβει να το δημοσιεύσει. Έκτοτε οι ειδικοί μελετούν τη ζωή του άγνωστου μέχρι τότε φαραώ.

Μια πιο ταπεινή ιστορία μάς μιλάει για ένα αμμώδες ξέφωτο, κοντά στο Μέερ του Βελγίου, όπου κατασκήνωσε, το 7000 π.Χ., μια μικρή ομάδα κυνηγών. Κάποιος ή κάποια από την ομάδα πλησίασε μια μεγάλη πέτρα, κάθισε κάτω κι έφτιαξε μερικά λίθινα εργαλεία χρησιμοποιώντας έναν κόνδυλο από πυριτόλιθο που είχε φέρει μαζί του/της. Λίγο αργότερα ένας δεύτερος λιθοπελεκητής πλησίασε τον πρώτο κι έφτιαξε κι εκείνος μερικά εργαλεία. Ο Βέλγος αρχαιολόγος Ντά-

νιελ Κάεν ένωσε προσεκτικά τα αποκρούσματα από τη διαδικασία κατασκευής. Η κατεύθυνση της απολάξευσης αποκάλυψε μια εκπληκτικά προσωπική λεπτομέρεια: ο δεύτερος λιθοπελεκητής ήταν αριστερόχειρας!

Η σύγχρονη, επιστημονική αρχαιολογία δεν περιορίζεται στην ανακάλυψη αρχαιολογικών θέσεων και στην ανασκαφή. Αποκαλύπτει στο εργαστήριο τόσα όσα και στο πεδίο. Εμείς οι αρχαιολόγοι έχουμε μετατραπεί σε ντετέκτιβ, και στηριζόμαστε σε πολλές ασήμαντες λεπτομέρειες, πολλές φορές προερχόμενες από απρόσμενες πηγές, για να μελετήσουμε τους ανθρώπους του παρελθόντος – είτε πρόκειται για ένα άτομο, όπως ο Αιγύπτιος φαραώ, είτε για μια ολόκληρη κοινότητα.

Όπως θα δούμε παρακάτω, η αρχαιολογία γεννήθηκε στην Ευρώπη και στον κόσμο της Μεσογείου. Σήμερα έχει γίνει παγκόσμια υπόθεση. Αρχαιολόγοι εργάζονται στην Αφρική και τη Μογγολία, την Παταγονία και την Αυστραλία. Οι χοντροκομμένες ανασκαφές που διεξάγονταν έναν αιώνα νωρίτερα έχουν πλέον μετατραπεί σε δουλειά απόλυτα ελεγχόμενη και προσεκτικά σχεδιασμένη. Σήμερα εστιάζουμε όχι μόνο σε μεμονωμένες θέσεις αλλά σε ολόκληρα αρχαία τοπία.¹ Στηριζόμαστε, σε πολύ μεγάλο βαθμό, στην τηλεπισκόπηση και τη διεπισκόπηση, χρησιμοποιώντας λέιζερ, δορυφορικές φωτογραφίες και γεωραντάρ για να εντοπίσουμε αρχαιολογικές θέσεις και να προγραμματίσουμε ανασκαφές πολύ περιορισμένης έκτασης. Σε έναν μήνα αφαιρούμε λιγότερο χώμα απ' ό,τι οι παλαιότερες ανασκαφείς σε μία ημέρα. Ερασι-

---

1. Σ.τ.Μ.: *Landscapes* στα αγγλικά. Η λεγόμενη «αρχαιολογία του τοπίου» εμφανίστηκε στον αγγλόφωνο κόσμο από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Πρόκειται για εξειδικευμένο κλάδο που μελετά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον.

τέχνες αρχαιολόγοι με ανιχνευτές μετάλλων, σε συνεργασία με επαγγελματίες, έκαναν κι αυτοί αξιοσημείωτες ανακαλύψεις στην Αγγλία. Μεταξύ άλλων βρήκαν, στο Σταφφορντσάιρ, στην κεντρική Αγγλία, έναν αγγλοσαξονικό θησαυρό αποτελούμενο από τρεισήμισι χιλιάδες χρυσά και αργυρά αντικείμενα, χρονολογούμενο γύρω στο 700 μ.Χ. Αυτή είναι η σύγχρονη, επιστημονική αρχαιολογία που διεξάγει επιφανειακές έρευνες² και ανασκαφές για να ανακαλύψει πληροφορίες και όχι πολύτιμα αγαθά.

Γιατί είναι σημαντική η αρχαιολογία; Είναι ο μόνος τρόπος να μελετήσουμε μεταβολές στις ανθρώπινες κοινωνίες που συνέβησαν σε χρονικές περιόδους ασύλληπτα μεγάλες, κατά τη διάρκεια εκατοντάδων ή και χιλιάδων ετών. Προσθέτουμε στη γραπτή ιστορία συναρπαστικές λεπτομέρειες, όπως τα ευρήματα από τον σκουπιδότοπο ενός εργοστασίου σάλτσας που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφής στο κεντρικό Λονδίνο. Το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς μας, όμως, αφορά την ανθρώπινη ιστορία πριν από τη γραφή – με άλλα λόγια την προϊστορία. Ανακαλύπτουμε το μη καταγεγραμμένο παρελθόν των αφρικανικών κοινωνιών που άνησαν πριν από την έλευση των Ευρωπαίων. Ακολουθούμε τα ίχνη των πρώτων κατοίκων απομακρυσμένων νησιών του Ειρηνικού και μελετάμε τους πρώτους οικισμούς της Βόρειας και της Νότιας Αμερικής. Σε μερικές χώρες, όπως η Κένυα, γράφουμε άγραφες εθνικές ιστορίες με τη σκαπάνη.

Πάνω απ' όλα, η αρχαιολογία μάς προσδιορίζει ως ανθρώ-

---

2. Σ.τ.Μ.: Ο αγγλικός όρος *survey* μεταφράζεται στην ελληνική αρχαιολογική ορολογία ως «επιφανειακή έρευνα». Οι ερευνητές περπατώντας καταγράφουν και συλλέγουν δειγματοληπτικά πολιτισμικό υλικό που βρίσκεται στην επιφάνεια του εδάφους, στα όρια μιας προκαθορισμένης περιοχής.

πινα όντα. Αποκαλύπτει τους κοινούς μας προγόνους στην Αφρική και ρίχνει φως στις διαφορές και τις ομοιότητές μας. Μελετάμε τους ανθρώπους παντού, σε όλη τους τη γοητευτική ποικιλομορφία. Η αρχαιολογία είναι οι άνθρωποι.

Η εξέλιξη της αρχαιολογίας είναι ένας από τους μεγάλους θριάμβους της έρευνας του 19ου και του 20ού αιώνα. Τη στιγμή που ξεκινά η αφήγησή μας κοινή πεποίθηση είναι ότι ο άνθρωπος έχει μόλις έξι χιλιάδες χρόνια παρουσίας επάνω στον πλανήτη Γη. Σήμερα ο χρονικός ορίζοντας έχει επεκταθεί στα τρία εκατομμύρια χρόνια, και το ρολόι συνεχίζει να μετρά. Πέρα από τη σοβαρή επιστημοσύνη, ωστόσο, εξακολουθούμε να θαυμάζουμε τα εκπληκτικά και συχνά απρόσμενα ευρήματα που ζωντανεύουν το παρελθόν. Ο πήλινος στρατός του Κινέζου αυτοκράτορα Τσιν Σι Χουάνγκ Ντι, που βρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών για τη διάνοιξη ενός πηγαδιού (Κεφάλαιο 31): ένα χωριό τριών χιλιάδων ετών στην ανατολική Αγγλία που καταστράφηκε τόσο γρήγορα από τη φωτιά ώστε διασώθηκε, μέσα σ' ένα τσουκάλι, το φαγητό που δεν πρόλαβε να φαγωθεί (Κεφάλαιο 40): ή το γεγονός ότι πριν από δύο εκατομμύρια χρόνια κάποιοι άνθρωποι ήταν αριστερόχειρες. Αυτές είναι οι ανακαλύψεις που κάνουν την καρδιά μας να χτυπά πιο δυνατά – και νέες ανακαλύψεις κάνουμε κάθε μέρα.

Έτσι, λοιπόν, οι ηθοποιοί βρίσκονται στη σκηνή και η αυλαία είναι έτοιμη να ανοίξει. Ας αρχίσει η παράσταση!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Όνοι και φαραώ

Κανείς δε θυμάται πια ότι πριν από διακόσια χρόνια η Αίγυπτος ήταν ένας τόπος δυσπρόσιτος, άγνωστος σχεδόν. Σήμερα όλοι γνωρίζουμε τους φαραώ, τους τάφους και τις πυραμίδες τους. Το 1798, όταν ο Γάλλος στρατηγός Ναπολέον Βοναπάρτης έφτασε στον Νείλο, ήταν σαν να είχε βρεθεί σε άλλο πλανήτη. Η Αίγυπτος δεν περιλαμβανόταν στους ταξιδιωτικούς καταλόγους της εποχής. Ήταν μια επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· μια ισλαμική χώρα την οποία ήταν δύσκολο να επισκεφθείς.

Οι Ευρωπαίοι που περιφέρονταν στα πολύβουα παζάρια του Καΐρου ή επισκέπτονταν τις γειτονικές πυραμίδες της Γκίζας ήταν λίγοι. Μια χούφτα Γάλλοι περιηγητές είχαν φτάσει μέχρι τον άνω ρου του Νείλου. (Πράγματι, έχω στην κατοχή μου έναν αξιοσημείωτα ακριβή χάρτη, σχεδιασμένο από τον βασιλικό γεωγράφο της Γαλλίας Ρομπέρ ντε Βογκοντύ το 1753.) Μερικοί επισκέπτες αγόραζαν κονιορτοποιημένες αι-

γυπτιακές μούμιες – ο κόσμος, ακόμα και ο βασιλιάς της Γαλλίας, θεωρούσε πως είχαν ισχυρές φαρμακευτικές ιδιότητες. Λίγα αρχαία αιγυπτιακά γλυπτά που είχαν φτάσει στην Ευρώπη προκάλεσαν μεγάλο ενθουσιασμό.

Για την αρχαία Αίγυπτο και τα εντυπωσιακά της μνημεία επικρατούσε άγνοια, παρόλο που είχε προ πολλού αναγνωριστεί ως ένα από τα πρωιμότερα κέντρα πολιτισμού. Υπήρχαν διπλωμάτες που είχαν συνειδητοποιήσει ότι μπορούσαν να βγάλουν λεφτά από τα εξωτικά αιγυπτιακά τέχνηρα, όμως η απομόνωση της χώρας αποτελούσε μειονέκτημα – ώσπου, τη δεκαετία του 1790, η Αίγυπτος βγήκε στο προσκήνιο. Ο Ισθμός του Σουέζ (η Διώρυγα του Σουέζ κατασκευάστηκε πολύ αργότερα, το 1869) ήταν μια φυσική πύλη για όσους είχαν το βλέμμα στραμμένο στις βρετανικές κτήσεις της Ινδίας.

Το 1797 ο εικοσιεννιάχρονος Ναπολέων Βοναπάρτης νίκησε την Ιταλία και ακολούθως αγάπησε την κλασική τέχνη. Το ακούραστο μυαλό του ήταν γεμάτο οράματα στρατιωτικών κατακτήσεων και η χώρα των φαραώ τού εξήπτε την περιέργεια. Την 1η Ιουλίου του 1798 ο στρατός του, τριάντα οκτώ χιλιάδες άνδρες, κατέπλευσε με τριακόσια είκοσι οκτώ πλοία στην Αίγυπτο. Ανάμεσά τους υπήρχαν εκατόν εξήντα επτά επιστήμονες, επιφορτισμένοι με τη χαρτογράφηση και τη μελέτη της Αιγύπτου, τόσο της αρχαίας όσο και της νέας.

Ο Ναπολέων είχε πάθος με τις επιστήμες, και κυρίως με την αρχαιολογία. Οι επιστήμονές του ήταν ταλαντούχοι νεαροί – ειδικοί στη γεωργία, καλλιτέχνες, βοτανολόγοι και μηχανικοί. Κανείς τους όμως δεν ήταν αρχαιολόγος, αφού η αιγυπτιολογία, η μελέτη του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού, δεν υφίστατο. Οι στρατιώτες του Ναπολέοντα αποκαλούσαν τους επιστήμονες «όνους», «γαϊδούρια» δηλαδή – γιατί, όπως

λέγεται, στη μάχη και οι μεν και οι δε τοποθετούνταν ανάμεσα σε μονάδες πεζικού. Επικεφαλής των επιστημόνων ήταν ο βαρόνος Ντομινίκ Βιβάν-Ντενόν, διπλωμάτης και χαρισματικός καλλιτέχνης. Ως ηγέτης ήταν ιδανικός, ενώ τα έξοχα σχέδια, η εξαιρετική γραφή και ο μεταδοτικός ενθουσιασμός του ενέταξαν την αρχαία Αίγυπτο στον επιστημονικό χάρτη.

Ο ίδιος ο Ναπολέων, παρότι απασχολημένος με την αναδιοργάνωση της Αιγύπτου, βρήκε τον χρόνο να επισκεφθεί τις πυραμίδες και τη Σφίγγα, το άγαλμα ενός μυθικού πλάσματος με ανθρώπινο κεφάλι και σώμα λιονταριού. Το ενδιαφέρον του για την επιστήμη ήταν γνήσιο, απόδειξη ότι ίδρυσε το Αιγυπτιακό Ινστιτούτο του Καΐρου. Εκεί ο Ναπολέων παρακολουθούσε διαλέξεις και σεμινάρια, καθώς και την πρόοδο των «όνων» του. Εκστασιάστηκε όταν, τον Ιούνιο του 1799, Γάλλοι στρατιώτες που κατασκεύαζαν αμυντικά έργα κοντά στη Ροζέττα, στο Δέλτα του Νείλου, ανακάλυψαν, μέσα σ' έναν σωρό από πέτρες, μια μυστηριώδη πλάκα. Επάνω της είχαν χαραχθεί κείμενα, σε τρία διαφορετικά είδη γραφής: το ένα ήταν η επίσημη αρχαία αιγυπτιακή γραφή· το δεύτερο μια πιο ελεύθερη παραλλαγή της· και το τρίτο τα αρχαία ελληνικά. Η πλάκα αυτή επρόκειτο να λύσει το μυστήριο των παράξενων συμβόλων που οι Γάλλοι είχαν δει να καλύπτουν τους ναούς και τους τάφους κατά μήκος του Νείλου.

Οι στρατιώτες έστειλαν την πλάκα, που είναι σήμερα γνωστή ως Στήλη της Ροζέττας, στους επιστήμονες στο Κάιρο, κι εκείνοι σύντομα μετέφρασαν το αρχαίο ελληνικό κείμενο. Στη στήλη είχε καταγραφεί μια διαταγή που εξέδωσε ο φαραώ Πτολεμαίος Ε' το 196 π.Χ. Η ίδια η διαταγή δεν είχε κάτι το συναρπαστικό, οι ειδικοί όμως αμέσως κατάλαβαν ότι το αρχαιοελληνικό κείμενο θα μπορούσε να οδηγήσει στην αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών (από τις λέξεις «ιερός» και

«γλύφω» = εγχαράσσω, σκαλίζω) που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι. Είκοσι τρία χρόνια αργότερα ο κώδικας επρόκειτο να σπάσει (βλ. Κεφάλαιο 3).

Στο μεταξύ, οι επιστήμονες ταξίδευαν σ' όλη τη χώρα, σε μικρές ομάδες. Συνόδευαν τον στρατό και καμιά φορά πολέμουσαν μαζί με το πεζικό. Ο Ντενόν και οι συνάδελφοί του σχεδίαζαν εν μέσω πυρών. Στον ναό της θεάς-αγελάδας Άθωρ, στα Δένδρα της Άνω Αιγύπτου, ο Ντενόν τριγύριζε ανάμεσα στις κολόνες, αδιαφορώντας για το γεγονός ότι ο ήλιος βασίλευε και ο τόπος σκοτεινίαζε, μέχρι που ο υπεύθυνος αξιωματικός του τον οδήγησε πίσω στο στράτευμα. Ο ενθουσιασμός του Ντενόν ήταν μεταδοτικός. Οι μηχανικοί της ομάδας του άφηναν τη δουλειά τους για να σχεδιάσουν ναούς και τάφους και να αρπάξουν μικροαντικείμενα. Όταν ξέμεναν από μολύβια, έφτιαχναν άλλα λιώνοντας σφαίρες και χρησιμοποιώντας τον μόλυβδο τους.

Η αρχιτεκτονική ήταν εξωτική, δε θύμιζε σε τίποτα τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς ναούς. Όλοι, ακόμα και οι κατώτεροι στην ιεραρχία στρατιώτες, είχαν μείνει άναυδοι. Όταν αντίκρισαν τους ναούς του θεού ήλιου Άμμωνα στο Καρνάκ και το Λούξορ της Άνω Αιγύπτου, οι στρατιώτες παρατάχθηκαν και χαιρέτισαν στρατιωτικά, ενώ οι μπάντες τους έπαιζαν προς τιμήν των αρχαίων Αιγυπτίων.

Παρότι ο Ναπολέων ήταν στρατιωτική ιδιοφυΐα, η εκστρατεία του στην Αίγυπτο έληξε με ήττα, την 1η Αυγούστου 1798, όταν ο διοικητής του βρετανικού στόλου, ο ναύαρχος Οράτιος Νέλσον, κατέστρεψε τον γαλλικό στόλο στον κόλπο του Αμπουκίρ, κοντά στην Αλεξάνδρεια. Ο Ναπολέων διέφυγε στη Γαλλία.

Το 1801, οπότε ο γαλλικός στρατός παραδόθηκε, δόθηκε στους επιστήμονες η δυνατότητα να επιστρέψουν με ασφάλεια στην πατρίδα. Οι Βρετανοί τους επέτρεψαν να κρατή-

σουν τα περισσότερα από τα αιγυπτιακά ευρήματά τους, φρόντισαν όμως να μεταφερθεί η Στήλη της Ροζέττας στο Βρετανικό Μουσείο.

Η εκστρατεία στην Αίγυπτο από στρατιωτικής απόψεως ήταν μια αποτυχία, από επιστημονικής, όμως, θρίαμβος. Οι «όνοι» του στρατηγού ερεύνησαν τους διαδρόμους των πυραμίδων της Γκίζας και υπολόγισαν τις διαστάσεις της Σφίγγας. Εκτός του ότι σκιτσάρισαν τον Νείλο, σχεδίασαν επίσης το εσωτερικό των μεγάλων αιγυπτιακών ναών στο Καρνάκ, το Λούξορ και τη νήσο Φίλαι, στην άνω Αίγυπτο. Τα σχέδια των θεόρατων κιόνων, με τα ιερογλυφικά τους, και των τοίχων των ναών, με τις παραστάσεις των θεών και των φαραώ, ήταν εκπληκτικά ακριβή για την εποχή. Η εικοσάτομη *Description de l'Égypte* (Περιγραφή της Αιγύπτου) που εξέδωσαν απεικόνιζε σκαραβαίους (ιερά σκαθάρια) και κοσμήματα, αγάλματα, περίτεχνα αγγεία και χρυσά κοσμήματα. Οι λεπτεπίλεπτες γραμμές και η επιδέξια χρήση του χρώματος ζωντάνευαν την εξωτική αιγυπτιακή τέχνη και αρχιτεκτονική. Η έκδοση προκάλεσε αίσθηση. Όταν είδαν τα πλούτη της αρχαίας Αιγύπτου, που τους περίμεναν να τ' αρπάξουν, οι άνθρωποι ξετρελάθηκαν.

Ο ενθουσιασμός που προκάλεσαν οι αιγυπτιακές αρχαιότητες, σε μια Ευρώπη παθιασμένη για καθετί εξωτικό, πυροδότησε ένα ξέφρενο κυνήγι θησαυρών. Αναπόφευκτα, μια ατέλειωτη στρατιά από συλλέκτες, διπλωμάτες και σκιώδεις προσωπικότητες πήρε τον δρόμο προς τον Νείλο, προσδοκώντας πολύτιμες ανακαλύψεις. Κανείς δεν αποζητούσε τη γνώση – το μόνο που ήθελαν ήταν εντυπωσιακά ευρήματα που θα πουλιούνταν σε αστρονομική τιμή. Η σοβαρή έρευνα, όπως αυτή που διεξήγαν οι επιστήμονες του Ναπολέοντα, παραγκωνίστηκε από το κυνήγι θησαυρών.